Volume 9 (Special Issue 07) Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development

UGC Approved Journal UGC No. 64768

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

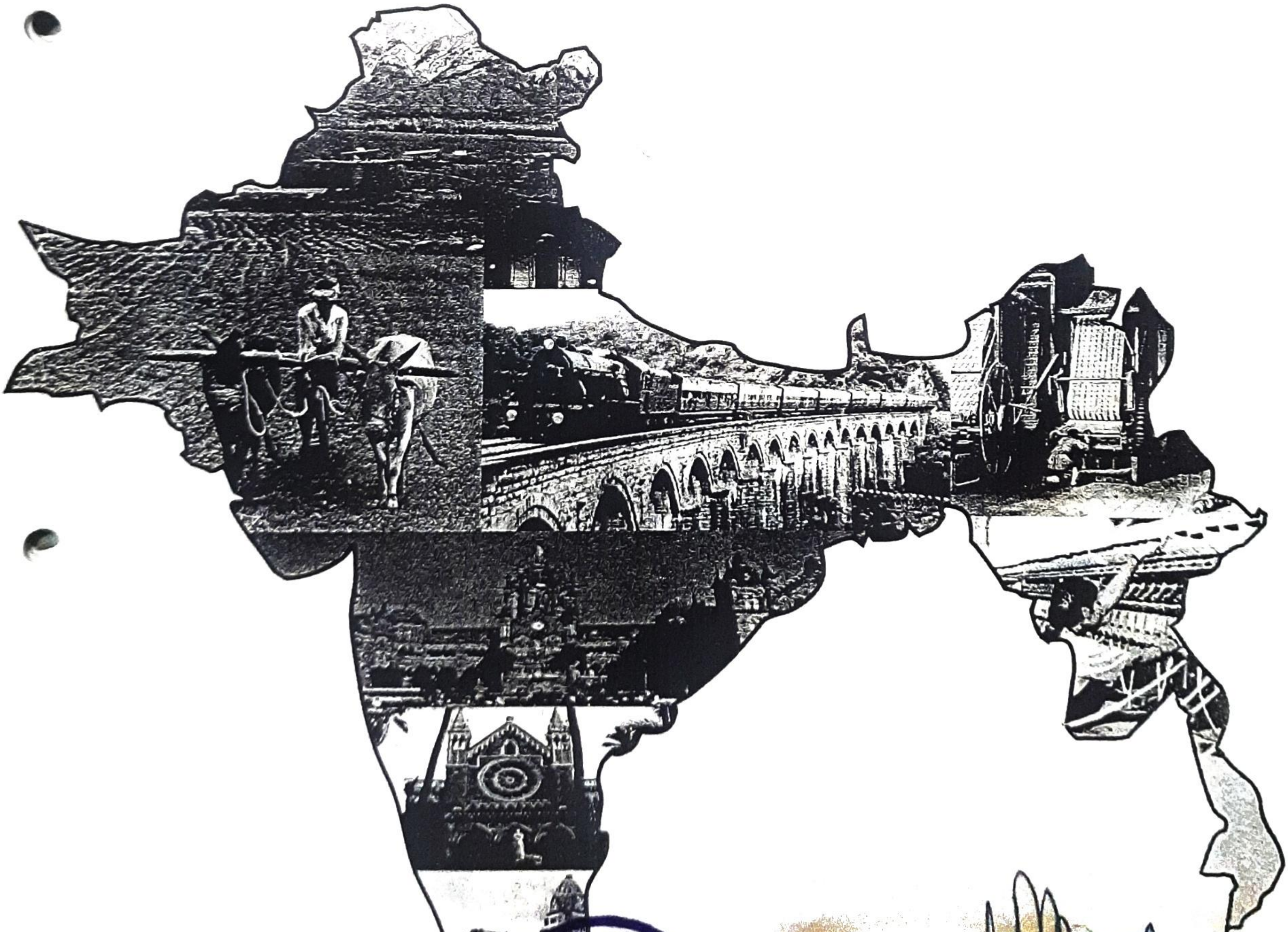

ID. No. PUIAN/A/ 58/1999

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts

Editor: Dr. P. V. Bhole

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

Volume 9

Special Issue- 7, January 2018

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
Head, Department of History
VWS College, Dhule

Asst. Prof. Satish Jagannath Nikam
Department of History
VWS College, Dhule

Dr. Sunil C. Amrutkar
Department of History
VWS College, Dhule

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Savitribai College of Arts ID. No. PU/AN/A/58/1999 Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar
PRINCIPAL
Savitribai College of Arts

Journal of Research & Development
Vol.09 (Special Issue 07) Jan 2018,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

अनुक्रमणिका

अनु क्र.	नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१	प्रा. सौ. कविता सु. पाटील	ब्रिटिश सत्ताकाळातील घटनात्मक विकास	७
२	प्रा. डॉ. मनिषा जगदाळे	ब्रिटिशांचे भारतातील शैक्षणिक धोरण - एक अभ्यास	१२
३	डॉ. उत्तम पठारे	ब्रिटिश राजवट आणि तिचे भारतावरील परिणाम	१५
४	डॉ. संतोष कदम	ब्रिटिश काळातील सातारा शहराचा झालेला शैक्षणिक विकास	२३
५	डॉ. रघुनाथ चौधरी	ब्रिटिश सरकारने खान्देशातील शेती विकासासाठी केलेले प्रयत्न	२७
६	डॉ. संजय बेंद्रे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतीय समाज	३१
७	प्रा. मुरलीधर गायकवाड	भारतातील ब्रिटिश कालीन दारिद्र्याची समस्या	३४
८	डॉ. एस. एल. म्हात्रे	कापड उद्योग आणि महाराष्ट्रातील आर्थिक विकास	३८
९	प्रा. अनिल निकम	इंग्रजांचे वृत्तपत्रासंबंधीचे धोरण	४१
१०	प्रा. शांता गडगे	ब्रिटिश प्रशासन व आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय	४३
११	प्रा. नवनाथ वाजगे	ब्रिटिश राजवटीतील अहमदनगर व श्रीगोंदा येथील जलव्यवस्थापन	४६
१२	डॉ. रघुराज कुरुमकर	ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक - सामाजिक व सांस्कृतिक धोरण	४९
१३	डॉ. विष्णू पडवाल	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग	५३
१४	डॉ. प्रशांत देशमुख	हैदराबाद संस्थान : निजाम आणि ब्रिटिशांचे संबंध	५६
१५	श्री. पोपट गायकवाड	ब्रिटिशांचे धोरण व आदिवासी समाज	६१
१६	प्रा. डी. आर. कोळी	ब्रिटिश धोरणांचा भारतावरील आर्थिक प्रभाव	६४
१७	सौ. सुनिता स. पाटील	ब्रिटिश राज्य व भारतीय शिक्षण	७२
१८	डॉ. बाळकृष्ण पाटील	ब्रिटिशकालीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था	७५
१९	डॉ. संजय गवळी	ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रध्दा व प्रबोधन	७८
२०	डॉ. मंदा मोरे - थोरात	इंग्रज राजवटीतील भारतातील शिक्षण पध्दती : एक चिकित्सक अभ्यास	८२
२१	डॉ. नानाजी भामरे	ब्रिटिश सत्तेचे भारतातील आर्थिक धोरण	८६
२२	डॉ. पी. एस. सोनवणे	ब्रिटिश कायदे आणि भारतीय शिक्षण	८९
२३	प्रा. यशवंत गावित	भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ - एक दृष्टिक्षेप	९९
२४	प्रा. सुनिल पाटील	ब्रिटिश आमदानीत भारतीय वृत्तपत्रांची भूमिका : विशेष संदर्भ लो. टिळक आणि केसरी	१०२
२५	डॉ. विवेकानंद चव्हाण	प्रबोधन काळातील मराठी वृत्तपत्रे व ब्रिटिश शासन	१०५
२६	प्रा. बी. आय. परदेशी	ब्रिटिशकालीन भारतीय कृषि क्षेत्रातील परिवर्तन	१०९
२७	डॉ. सुजाता गावयकवाड	ब्रिटिश कायद्यांचा, व्यवस्थेचा भारतातील विविध क्षेत्रावरील प्रभाव	११४
२८	डॉ. सर्जेराव गोल्डे	ब्रिटिश कालीन शेती व भारतीय अर्थव्यवस्था	११९
२९	डॉ. खासेराव शिंदे-पाटील	माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांचे पुणे रेसिडंट ते डेक्कन कमिशनर म्हणून केलेले प्रशासकीय कामकाज	१२३
३०	डॉ. भारती लाडकर	ब्रिटिश काळाचा तत्कालीन स्त्री जीवनावरील सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव	१२६
३१	डॉ. देवेंद्र विसपुते	ब्रिटिशांचे भारतातील दुरगामी संरक्षण धोरण	१३३
३२	प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावित	ब्रिटिश राजवटीचा आदिवासींच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप	१३७

Savitribai College of Arts, Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar
ID. No. PU/AN/A/ 56/1999

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. [illegible]

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ब्रिटीश राजवटीतील अहमदनगर व श्रीगोंदा येथील जलव्यवस्थापन

प्रा. वाजगे नवनाथ दत्तात्रय,
सावित्रीबाई कला महाविदयालय,
पिंपळगांव पिसा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर

ब्रिटीशांची भारतातील राजवट ही भारतीयांच्या दृष्टीकोनातून एक महत्वपुर्ण बाब होती. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मार्फत व्यापाराच्या निमित्ताने ब्रिटीशांचा भारतात चंचुप्रवेश झाला. सुरुवातीला याचिकाकर्त्यांच्या भूमिकेत असलेले ब्रिटीश नंतरच्या काळात राज्यकर्ते बनले. इ.स. १७५७ मधील प्लासीच्या लढाईनंतर ब्रिटीशांचा भारतातील राजकिय प्रवास सुरु झाला. तर इ.स. १७६४ मधील बक्सारच्या लढाईनंतर ब्रिटीशांनी बंगाल प्रांत ताब्यात घेऊन भारतात आपल्या साम्राज्याचा पाया रोवला. इ.स. १७५७ ते इ.स. १९४७ या काळात ब्रिटीशांनी भारतावर राज्य केले. या राजवटीचे प्रामुख्याने दोन कालखंडात विभाजन करता येते. (१) पहिल्या टप्प्यात ईस्ट इंडिया कंपनीची (इ.स. १७५७ ते १८५७) राजवट भारतात होती. तर दुस-या टप्प्यात ब्रिटीश पार्लमेंटच्या मार्फत (इ.स. १८५८-१९४७) भारतातील सत्ता ब्रिटीशांनी राबवली.

ब्रिटीश राजवटीचे भारतातील राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, घटनात्मक, शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रांवर दूरगामी परिणाम झाले. कधी हे परिणाम वाईट तर कधी चांगल्या स्वरुपाचे होते. काही भारतीयांना तर ब्रिटीशांची राजवट ही ईष्टापत्ती वाटली. ब्रिटीशांच्या धोरणांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम झाले. कृषी, उदयोग, व्यापार, यावर ब्रिटीश धोरणांचा प्रभाव पडला. ब्रिटीशांमुळे भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण घडून आले. (२) तसेच भारत जागतिक बाजारपेठेशी जोडला गेला. ब्रिटीशांनी भारतीय कृषी व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणले. शेतीमधून मिळणारा जमीन महसूल वाढावा यासाठी जलसिंचनाच्या सुविधा केल्या. प्रस्तुत शोधनिबंधामधून ब्रिटीश राजवटीच्या काळात अहमदनगर व श्रीगोंदा या भागात जलसिंचनाच्या सोयीसाठी जे प्रयत्न ब्रिटिशांमार्फत झाले. तसेच त्यांचा या परिसरातील कृषी जीवनावर कशा पद्धतीने परिणाम झाला, या संदर्भात विचार केला आहे.

ब्रिटीश राजवटीची जलसंधारणाच्या कामामागील प्रेरणा ही प्रामुख्याने दुष्काळ निवारण करणे ही होती. दुष्काळामुळे जनता मरु नये आणि भांडवलाला धोका निर्माण होऊ नये या भूमिकेतून ब्रिटीशांनी काही जलसंधारण योजना आखल्या होत्या. पी कॉटले आणि सर ऑर्थर कॉटन यांनी निर्माण केलेल्या जलसंधारणाचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. इ.स. १८३४ मध्ये सर ऑर्थर कॉटनने श्रीरंग येथे कावेरी नदीवर धरण बांधून कावेरीच्या प्रवाहाचे दोन कालव्यात रुपांतर केले व तेथे बंधारा बांधून तो पूर्वीच्या ग्रँट ॲनिकटला जोडला. अशाच प्रकारची योजना इ.स. १८४६ मध्ये गोदावरी नदीवर धरण बांधून (गोदावरी ॲनिकट) येथे ही दुष्काळ निवारणासाठी मोठया प्रमाणात सिंचनाची व्यवस्था केली. त्याचप्रमाणे इ.स. १८५३ मध्ये कृष्णा नदीवर असाच ग्रँड ॲनिकट बांधला. इ.स. १८५४ मध्ये उर्ध्वगंगा कालवा बांधून पूर्ण केला. कॉटलेने बांधलेला हा कालवा त्या काळातील सर्वात मोठा कालवा होय. (३)

अशाच प्रकारे पश्चिम यमुना कालवा, पूर्व यमुना कालवा यांच्यात दुरुस्त्या केल्या गेल्या. सरहिंद कालव्याची निर्मिती केली गेली. शिवाय उत्तरप्रदेश, बंगाल, आग्रा आदी ठिकाणी कालवे खोदले गेले. इ.स. १८६९ ते इ.स. १८७९ या दरम्यान महाराष्ट्रात खडकवासला येथे धरण बांधून मुळा नदीचे पाणी पुण्यास उपलब्ध करुन दिले. इ.स. १८९३ मध्ये उत्तर प्रदेशात बेटवा नदीवर कालवा बांधून एक लक्ष हेक्टर जमीन ओलीताखाली आणली. हे सर्व दुष्काळ निवारण्याच्या नावाखाली केले गेले. त्यानंतर इ.स. १९०३ मध्ये सिंचन आयोगाची स्थापना केली आणि सर्व सिंचन प्रकल्प त्याच्या अखत्यारित देण्यात आले. त्यांनी भारतभर दौरे करुन बिहार, महाराष्ट्र, ओरिसा, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू इत्यादी ठिकाणी असलेले जुने सिंचन प्रकल्प कार्यान्वित केले. (४)

ब्रिटिशकालीन जलव्यवस्थापन : अहमदनगर

ब्रिटीशांनी इ.स. १८१८ मध्ये मराठयांचे राज्य काबीज केले. इ.स. १८१८ नंतर अहमदनगरवर ब्रिटिशांचा अंमल सुरु झाला. इ.स. १८६९ मध्ये अहमदनगर जिल्हयाची पुनर्रचना करण्यात आली. ब्रिटिशांनी अहमदनगरमध्ये जलसिंचनाची सुविधा [illegible]यासाठी काही योजना राबविल्या. त्या[illegible] [illegible]ताव, ओझर आणि लाख कालवा [illegible] योजना [illegible]च्या होत्या. प्रवरा नदी[illegible]

Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar
ID. No. PU/AN/A/ 58/1999

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda. Dist. Ahmednagar

[illegible]

...काम करून घेण्यात आले. इ.स. [illegible] ते [illegible] या काळात भूकमरी पार्श्वभूमी असलेल्या जमातीस [illegible] कामास लावण्यात आले. या शिवाय परिसरातील लोकांना [illegible] तलावाच्या कामासाठी उपयोग करून घेण्यात आला. इ.स. [illegible] मध्ये या तलावाचे काम सुरू झाले तर इ.स. [illegible] मध्ये हा तलाव बांधून पूर्ण झाला. विसापूर तलाव हा मध्यम सिंचन या प्रकारामध्ये मोडत असून तलावाच्या बांधकामासाठी प्रत्यक्ष [illegible] रु. इतका खर्च झाला. तलावाच्या प्रभावाखालील क्षेत्र [illegible] एकर इतके असून या तलावाच्या बांधकामामुळे [illegible] एकर क्षेत्राला प्रत्यक्ष जलसिंचनाची सुविधा उपलब्ध झाली. या तलावाची उंची [illegible] फूट इतकी असून [illegible].[१०]

विसापूर तलावाच्या निर्मितीमध्ये ब्रिटिशांचे योगदान महत्त्वाचे होते. ब्रिटिशांनी [illegible] भारतात जलसिंचनाच्या सुविधांवर [illegible] आपले [illegible] ब्रिटिशांनी भारतामध्ये जलसिंचनाच्या सुविधा पुरवण्यास सुरुवात केली.[११] यामध्ये ब्रिटिशांचा स्वार्थ जरी असला तरी [illegible]

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa Tal. Shrigonda Dist. Ahmednagar

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

दगडावर हा तलाव बांधण्यामध्ये ज्या व्यक्तींचे योगदान होते. त्यांच्या कार्याची नोंद म्हणून संगमरवरी फलकावर मजकूर कोरलेला आहे.[१२]

तलावाशेजारील संगमरवरी फलकावरुन लक्षात येते की, विसापूर तलावाच्या बांधकामाचा कालावधी इ.स. १८९६ ते १९२७ असा असून जवळजवळ ३१ वर्षे या तलावाचे बांधकाम चालू होते. तलावाच्या बांधकामासाठी २१ लाख रुपये खर्च आला. याशिवाय कालवा व उपचा-या खोदण्यासाठी १९ लाख रुपये खर्च झाले. या तलावाची क्षमता ११३६ दशलक्ष घनफूट एवढी असून या तलावांच्या सर्व उपचा-यांची कामे प्रत्यक्षात १९२९ मध्ये पूर्ण झाली. इ.स. १९२७ च्या हंगामात पावसाळयात हा तलाव पूर्ण भरला होता. धरणाची लांबी ७४४० फूट इतकी असून धरणाची उंची ८४ फूट इतकी आहे. १९२७ सालामध्ये कालव्यांची लांबी ११ मैल इतकी होती. या कालव्याच्या प्रत्यक्ष अखत्यारीतील क्षेत्र ९५,००० एकर इतके असून प्रत्यक्ष लाभ क्षेत्र २६,००० एकर इतके होते. तलावाच्या बांधकामामध्ये जे अभियंता व अधिकारी सहभागी होते. त्यांच्या कार्याची कालक्रमानुसार फलकावर नोंद घेण्यात आली आहे. २६ ऑगस्ट १९२९ रोजी मुंबई प्रांताचे तत्कालीन गव्हर्नर सर फ्रेड्रिक हयूज साईक्स यांच्या तर्फे सदर प्रकल्पास अर्पण करण्यात आला.

ब्रिटिशांच्या कृषीविषयक धोरणांमुळे अहमदनगरमध्ये जलसिंचनाच्या सुविधा सुरु करण्यात आल्या. इ.स. १८८२-८३ ते इ.स. १९४७-४८ पर्यंत अहमदनगरच्या जलसिंचनविषयक सुविधांमध्ये कशा प्रकारे भर पडत गेली हे पुढील आकडेवारीवरुन स्पष्ट होईल. इ.स. १८८२-८३ मध्ये अहमदनगरमध्ये भातोडी तलाव, ओझर व लाख तलाव हे जलसिंचनाचे मुख्य स्त्रोत होते. तर खाजगी विहिरींची संख्या २६,३०६ इतकी होती.[१३] तर १९४७-४८ मध्ये सरकारी पाटांची संख्या १३, खाजगी पाटांची संख्या १३६ तर खाजगी विहीरींची संख्या ४६,५८९ इतकी होती.[१४] याशिवाय ४ मोठे तलाव अस्तित्वात होते. या आकडेवारीवरुन ब्रिटिश काळात जलसिंचनाकडे कशा प्रकारे हेतूपूर्वक लक्ष दिले जात होते हे समजते.

अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळात दुष्काळ निवारण्यासाठी जी कामे हाती घेतली गेली. त्यामधून अहमदनगर व श्रीगोंदा यांच्या जलसिंचन क्षमतेत वाढ होत गेली. ब्रिटिशांच्या कृषीविषयक या धोरणांचा फायदा निश्चितच भारतीयांना होत होता. श्रीगोंदयामध्ये बांधलेल्या विसापूर येथील तलावामुळे या परिसरातील सुमारे १३,००० एकर क्षेत्र जलसिंचनाखाली आले. पुढे १९७६ मध्ये कुकडी प्रकल्प सुरु झाला. कुकडी प्रकल्पातील पाणी विसापूर धरणात सोडण्यास संमती मिळाली.[१५] ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या या जलसिंचनाच्या सुविधांचा लाभ अहमदनगर व श्रीगोंदयातील कृषी क्षेत्राला आजदेखील होत आहे असे निश्चितच म्हणता येईल.

संदर्भ व तळटिपा

१) बिपनचंद्र आणि इतर, स्वातंत्र्याचा लढा, (मराठी अनुवाद-मा.कृ.पारधी), नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया, १९७४, पृ.२.
२) कित्ता, पृ. १२
३) रा.श्री. मोरवंचीकर, भारतीय जलसंस्कृती : स्वरुप आणि व्याप्ती, सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली, २००६, पृ.१०७
४) राव के एल., वॉटर हेल्थ ऑफ इंडिया, १९९५
5) Maharashtra State Gazetteers, Ahmednagar District, Bombay, 1976, Page-358-359.
६) कित्ता, पृ. ३६०-३६१
७) मोहनीराज लहाडे, निमशहरी गावांमध्ये गंगा, दै.लोकसत्ता, वर्धापनदिन विशेष, अहमदनगर, १ मे २०१३, पृ.६.
८) दै. सकाळ, अहमदनगर आवृत्ती, २ डिसेंबर २०००, पृ. ११.
९) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, पूर्वोक्त, पृ. ४०१
१०) कित्ता, पृ. ३६४-३६५.
११) रा. श्री. मोरवंचीकर, पुर्वोक्त, पृ. १०७.
१२) विसापूर तलावाच्या बाजूला हा संगमरवरी फलक अजूनही चांगल्या अवस्थेत आहे.
१३) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, पूर्वोक्त, पृ. ३५७.
१४) कित्ता, पृ. ३५७.
१५) जयप्रकाश संचेती, राजकिय व प्रशासकीय अनास्थेचा बळी, दै. लोकसत्ता, वर्धापनदिन विशेष, अहमदनगर, १ मे २०१३, पृ. ९.

Savitribai College of Arts
ID. No. PU/AN/A/ 58/1999
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar

PRINCIPAL
Savitribai College of Arts
Pimpalgaon Pisa, Tal. Shrigonda, Dist. Ahmednagar